

राजधानीको खानेपानी समस्या

कपिलमणि आचार्य,

विश्वको कुल भूभागको दुई तिहाइ भाग पानीले ढाकेको छ । त्यसमा कुल खान योग्य पानी एक प्रतिशत मात्र रहेको छ । वर्षेनी शुद्ध खाने पानीको अभावले लाखौं मानिसले मृत्युवरण गर्नु परेको छ । पानी जीवजन्तुको एक अपरिहार्य तत्त्व हो । नेपाल पानीको मुख्यस्रोत भएको मुलुकमध्ये शीर्ष स्थानमा छ । नेपाल हिमालयहरूको राजधानीको रूपमा विश्वमा परिचित छ । जो पानीको स्रोतमध्ये प्रमुख स्रोत हो, यसका हिमशृंखलाहरूले विश्वलाई नै आकर्षित गर्दछ । नेपालको जल भण्डारलाई हाल आएर हवाइट गोल्डको रूपमा पनि हेर्न थालिएको छ, जो स्रोतहरूमध्ये खुल्ला स्रोतको रूपमा रहेको छ । नेपालको कुल भूभाग मध्ये ३६.९ प्रतिशत जमिन वन जंगलले ढाकेको छ । जुन पर्यावरणीय दृष्टिकोणका साथै जलभण्डारको हिसाबले निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जसलाई राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा राष्ट्रले संरक्षण दिँदै आएको छ । यसको संरक्षणमा सर्वो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैह्रसरकारी संस्थाहरूले साथ दिइरहेका छन् । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हेर्ने हो भने नेपालको भूबनोट निकै नै चाखलाग्दो रहेको छ । यहाँको भूभागमा एउटै मौसममा भिन्न प्रकारका वातावरणीय प्रभाव पाउन सकिन्छ (हिमाल, पहाड, तराई) । जसले गर्दा विभिन्न प्रकारका कृषी उब्जनीका लागि बाह्रै महिना अनुकूल रहने गरेको छ, जसलाई हामीले पहिलाउन सकेका छैनौं वा यसको उपयोग गर्न सकेका छैनौं । यो अनुसन्धानको विषय बनेर रहेको छ । नेपालमा रहेका राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको आफ्नै मौलिक विशेषता छ । त्यसमा पनि कुनै पनि राष्ट्रको राजधानीबाट नजिकको दुरीमा (५वा७ कि.मि) को दुरीमा रहेको नेपालको जस्तो निकुञ्ज विश्वमा बिरलै पाउन सकिन्छ ।

नेपालको शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज त्यस्तो निकुञ्ज हो जसले जीवजन्तुको संरक्षणबाहेक काठमाडौं बासीलाई खानेपानीको प्रमुख स्रोतको रूपमा सेवा प्रदान गर्दै आएको छ । नेपालमा ८५ हजार मेघावट विद्युत् उत्पादन क्षमता बोकेको जलस्रोत भए पनि १८ घण्टासम्मको लोडसेडिङ खेप्नु परेको छ । गंगा नदीले ओगटेको भूमि नेपालको कुल भूमिभन्दा केही गुणाले ठूलो छ । प्रसंग यो हो कि यस नदीमा बग्ने वार्षिक पानीको ४० प्रतिशतमा नेपालको जलस्रोतको योगदान छ । हामीले यस तथ्यबाट पनि थाहा पाउन सक्छौं कि नेपाल जलस्रोतमा कति धनी छ भनेर । नेपालमा साना ठूला गरेर करीब ६००० खोलानाला रहेको एक अध्ययनले देखाएको छ । यी खोलाहरूको कुल लम्बाई करीब ४५ हजार कि.मी. रहेको छ । राष्ट्रिय ताल संरक्षणका अनुसार नेपालमा करीब पाँच ३५८ वटा ताल रहेका छन् ।

भूमिगत पानीको स्रोत पनि काठमाडौंबासीको एक प्रमुख स्रोत हो । जो सतहमा रहेको पानी जमिनले, शोषित गरेर भूमिगत रूपमा सञ्चय हुने गर्छ । खुल्ला रूपमा उपलब्ध हुने यस पानीको स्रोतलाई यहाँका बासिन्दाले भिन्न रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन् । कसैले यसबाट आफ्नो दैनिक आवश्यकतालाई पूर्ति गर्दै आएका छन् भने सरकारी स्तरबाट यसलाई खानेपानी उपलब्ध गराउने बैकल्पिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छ तर निजी सेवा प्रदायक संस्थाहरूले यसलाई उद्योगको रूपमा स्थापित गरिसकेका छन् । जो अति नै संवेदनशील बन्दै गएको छ । खुल्ला रूपमा उपलब्ध यस श्रोतको व्यापक दुरुपयोग हुँदै आएको विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले पुष्टि गरिसकेको छ । सरकारले विभिन्न आयोग लगायत उपसमितिको बनाई यसको दुरुपयोग नियन्त्रण एवम् सरकारी दायरामा ल्याउन कोशिस गरेको त छ तर यो हालसम्म सफल हुन सकेको छैन । पानीमा हुँदै आएको काला बजारी प्रत्येक काठमाडौंबासीले खानेपानीको लागि चर्को मूल्य चुकाउनु परेको छ ।

हालसम्म काठमाडौंको भूमिगत जलस्रोत भण्डार यसको उत्सर्जन एवम् क्षमताको अध्ययन दर्जनाई संस्थाले गरिसकेका छन् । तिनका प्रविेदनहरू विभिन्न पुस्ताकालयहरूमा थन्किएका छन् । यसको प्रयोग अनुसन्धानकर्ताहरूको अध्ययनमा मात्रै सीमित हुन पुगेको छ तर नीति निर्माताहरूलाई यसले अझै पूर्ण रूपमा झकझकाउन भने सकेको छैन । यसबाट पर्ने प्रभावलाई कम आकलन गर्ने गरेको जस्तो लाग्न थालेको छ, जसको जाइकाले एक दशक अघि नै सरकारलाई प्रविेदन बुझाई सकेको छ । पछिल्लो अध्ययनले त भूमिगत जलस्रोतको उत्सर्जनबाट बिक्री गरिएको पानीको मूल्य सरकार नियन्त्रित पानी वितरक संस्थाले उठाउने राजस्व भन्दा करिब छ गुणाले बढिरहेको छ । जसमा सरकारको कुनै नियन्त्रण छैन । यसरी सरकारी राजस्वको चुहावट भैरहेको छ भने अर्को तिर काठमाडौंको जमिन खोक्रिदै गइरहेको छ र यस माथि बनेका भौतिक संरचनाहरूको अवस्था दिनप्रतिदिन कमजोर बनिरहेको छ । यसबाट पर्ने जाने क्षतिको अहिले कल्पनासम्म पनि गर्न सक्ने अवस्था छैन ।

अर्को एक अध्ययनले काठमाडौंबासीले आगामी दिनमा पानीको लागि निकै संघर्षपूर्ण जीवन व्यथित गर्नुपर्ने अवस्था आउन लागेको देखाएको छ । नेपाल इन्जिनियरिङ कलेजले काठमाडौंका प्रमुख चार कुनामा दधिकोट र झाँखेल, लुबु र मातातीर्थ गा.वि.स.मा गरेको अध्ययनले ति स्थानका जलभण्डारणमा प्रतिदिन कमी हुँदै आएको र ती स्थानमा रहेका बासिन्दा स्वयम् पानीको लागि भौतारिँदै आएको छन् । यी ठाउँहरू पानी भण्डारणका हिसाबले अति नै महत्त्वपूर्ण हुन् ।

त्यस्तै पानी उपभोक्ता समितिको चयनमा एक धारा एक घरको सिद्धान्तले उपभोक्ता समितिको चयनले पूर्ण पारदर्शी भएको देखाएको छ । त्यस्तै गरी सार्वजनिक धाराका कारणले पनि पानीको दुरुपयोग भएको यथार्थ सार्वजनिक भएको छ ।

बढ्दो शहरीकरणले खाने पानीको माग बढाएको छ भने अर्कोतिर अप्रत्यक्ष रूपमा खाने पानीको स्रोतहरू नष्ट पारेको छ । तथ्य के हो भने यदि वर्षायाममा वर्षिएको पानी जमिनमा नै स्थिर हुने हो भने चरणबद्ध रूपमा जमिनले यसलाई सोसित गरी भूमिगत रूपमा सञ्चय हुने गर्दथ्यो । त्यसको ठाउँमा अहिले असंख्यरूपमा भवनहरू निर्माण भएका छन् । जसमा खसेको पानी सिधै ढल मार्फत नदीमा मिसिने गरेको छ । त्यस्तै नेपाल इन्जिनियरिङ कलेजका अनुसार इतिहास बोकेका राज कुलो संरक्षण मर्फत पनि काठमाडौं वरिपरि बचेका भूभागलाई पानी संचय गर्न सकिने अवधारणा सार्वजनिक गरेका छन् । उसैको अध्ययनले अव्यवस्थित शहरीकरणले भक्तपुरमा रहेको हनुमन्ते खोलाको अस्तित्व नै धरापमा परेको छ र यससँग जोडिएका भक्तपुरबासीका सभ्यता पनि हराउँदै गएको देखाएको छ । उसको समग्र अध्ययनले पानीसँग सम्बन्धित निम्न लिखित समस्या दर्शाएका छ ।

पानीको उपलब्धता माग र आपूर्ति बीचको खाडल हुनु ।

पानी बीतरण प्रक्रियामा समान पहुच नहुनु ।

पानीको सुदृढता र स्रोतको संरक्षण नहुनु ।

पानी व्यवस्थापनको संस्थागत विकास र यसमा स्थानीय सरकारको भूमिका नहुनु ।

बढ्दो शहरीकरणले पानीको माग र यसको व्यापारीकरणलाई बढाउनु ।

यस्तै उसको अध्ययनले ललितपुरको लुबुमा रहेको नौ वटा पोखरी सन् २००० सम्म

आइपुग्दा प्रायः सबै नष्ट भैसकेको र बाँकी रहेकाको पनि मूल सुकेर खुम्चिएको अवस्थामा रहेको देखाएको छ । त्यस्तै गरी उक्त गा.वि.स.मा रहेको खोलाको पानीको बहाव कम हुँदै गएको छ । यसले गर्दा उक्त क्षेत्रमा सिंचाइ प्रणाली प्रभावित भएको देखाएको छ । त्यस्तै अर्को मातातीर्थ गा.वि.स.को भुत्याहा र भैसे पोखरीको अस्तित्व नै समाप्त भएको

देखाएको छ । त्यस्तै दधिकोट गा.वि.स.मा रहेका छ वटा पोखरीमध्ये घलेपोखरी र चित्रपुरमा मात्र अलिअलि पानी देख्न सकिन्छ । बाँकी पूर्ण रूपमा सुकिसकेका छन् । पृथ्वीको औसत तापक्रम ०.८ डिग्री सेल्सियसले बढिरहेको तथ्यांकले पुष्टि गरिरहेको छ । त्यस्तैगरी सन् २०३० सम्म १.२ डिग्री सेल्सियसले, सन् २०५० सम्म १.७ ले र सन् २१०० सम्म ३ डिग्री सेल्सियसले बढ्ने आकडा पनि सार्वजनिक छ । यसरी यस अध्ययनका अनुसार काठमाडौं वरिपरिका पानीका स्रोतहरूका संरक्षण नहुने हो ,अव्यवस्थीत शहरीकरणको नियन्त्रण नहुने र व्यवस्थीत खानेपानीको वितरण प्रणालीे व्यवस्था नहुने हो भने काठमाडौं बासीले आगामी दिनमा विकराल समस्याको सामना गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ ।